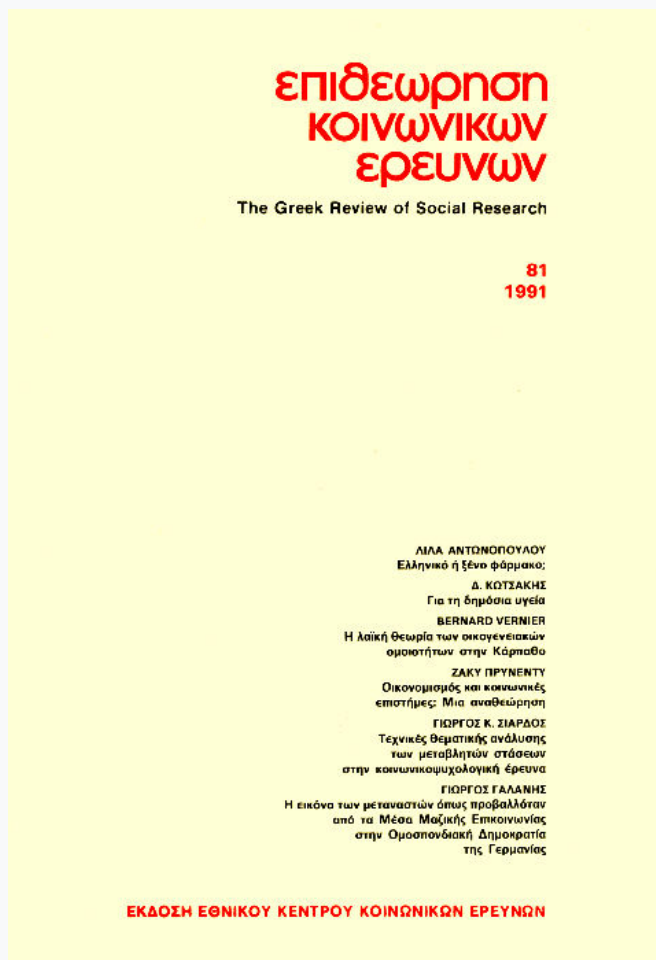

The Greek Review of Social Research

Vol 81 (1991)

81

Για τη δημόσια παιδεία

Δ. Κωτσάκης

doi: [10.12681/grsr.590](https://doi.org/10.12681/grsr.590)

Copyright © 1991, Δ. Κωτσάκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κωτσάκης Δ. (1991). Για τη δημόσια παιδεία. *The Greek Review of Social Research*, 81, 22–46.
<https://doi.org/10.12681/grsr.590>

Δ. Κωτσάκης

ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΑΙΔΕΙΑ

Διανύουμε, κατά κοινή ομολογία, μια περίοδο καθολικής κοινωνικής κρίσης και αναδιάρθρωσης — κρίσης του τρόπου παραγωγής και αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής. Η αναδιάρθρωση θεμελιώνεται στην εξελισσόμενη ανασύνταξη του τρόπου παραγωγής. Αλλά η νέα μορφή των παραγωγικών σχέσεων δεν έχει ακόμα αναπτύξει πλήρως τα ουσιώδη της χαρακτηριστικά. Άρα η θεωρία που παρακολουθεί τη διαδικασία είναι ατελής, εκθέτει τάσεις και όχι ολοκληρωμένες πραγματικότητες. Και όσο υψηλότερος είναι ο βαθμός αφαίρεσης — όσο βαθύτερη είναι η θεώρηση — τόσο περισσότερο ταυτίζεται ο θεωρητικός με τον πρακτικό λόγο. Γιατί δεν μπορεί να φτάσει κανείς σε μια βαθύτερη θεώρηση της νέας εποχής απλώς και μόνο διαλύοντας τις ιδεολογικές αντιστάσεις στη συνειδητοποίηση της νέας πραγματικότητας. Θα πρέπει, ταυτόχρονα, να επιλέξει μέσα στην πυκνή και ρευστή ύλη των εμφανιζόμενων σχέσεων εκείνες που έχουν την ικανότητα της έλλογης ανασύνθεσης του αποσυντιθέμενου σημερινού κόσμου. Και, τότε, η θεωρητική έκθεση και το πρακτικό πρόγραμμα ταυτίζονται.

I. Ο ΝΕΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ο υπό ανασύνταξη τρόπος παραγωγής αναπτύχθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα. Η νέα μηχανική, ηλεκτρική και χημική τεχνολογία της εποχής, η επισημονική οργάνωση της εργασίας (τεϊλορισμός), η μαζική παραγωγή και κατανάλωση (φορντισμός) και το παρεμβατικό σύστημα του πολιτειακού ελέγχου της παραγωγής (κείνσιανισμός), είναι οι συντεταγμένες αυτού του

Ο Δ. Κωτσάκης είναι λέκτορας της Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ.

τρόπου παραγωγής,¹ που τώρα —στο τέλος του αιώνα— βρίσκεται σε κρίση. Η επιστροφή στις αρχές, που εκφράστηκε με την αναγέννηση του πνεύματος της αγοράς και συμπυκνώθηκε στην αναβίωση του Άνταμ Σμιθ, είναι χαρακτηριστική του βάθους των συντελούμενων ανακατατάξεων. Τίποτε δεν είναι δεδομένο, εκτός από τις ιστορικές αρχές του κεφαλαίου ως θεμελιώδους κοινωνικής σχέσης.

Στα μέσα της δεκαετίας του '70 η γενική κρίση είναι μια αναπότρεπτη πραγματικότητα. Δεκαπέντε χρόνια μετά οι τεχνολογικές πλευρές του νέου τρόπου παραγωγής είναι σε πλήρη ανάπτυξη. Η τεχνολογία είναι πλέον πυρηνική-ηλεκτρονική και όχι απλώς μηχανική-ηλεκτρική, είναι βιολογική και όχι απλώς χημική. Παράλληλα, χρησιμοποιώντας τις νέες τεχνολογίες, αναπτύσσονται νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, κριτικές στον τειλορισμό, νέες δομές της παραγωγής και της κατανάλωσης, κριτικές στον φροντισμό, ενώ ανασυντάσσεται η σχέση πολιτείας/παραγωγής με τρόπο κριτικό στον κείντανισμό. Η ηλεκτρονική ολοκλήρωση της παραγωγής επιτρέπει την αποκέντρωση της εργασίας και την ανασύνταξη, σ' αυτήν τη βάση, των παραγωγικών λειτουργιών. Η παραγωγή διαχέεται. Η ευέλικτη ειδικευση και οργάνωση της εργασίας μετασχηματίζει οντολογικά την αποκεντρωμένη εργατική δύναμη, ενώ η διάχυση της παραγωγής εμφανίζει έναν μεγάλο αριθμό δυναμικών ενδιάμεσων παραγωγικών μονάδων όλων των μεγεθών. Με την προηγούμενη τεχνολογία η αναδιάταξη αυτή θα ήταν οικονομικά αδύνατη, καθώς θα εμπόδιζε τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και θα συνεπαγόταν αύ-

1. Ο David Harvey στο βιβλίο του *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, 1989, για την ανάλυση των πολιτικο-οικονομικών μετασχηματισμών του καπιταλισμού στο τέλος του 20ού αιώνα, καταφεύγει, όπως λέει ο ίδιος, στη «γλώσσα και συνεπώς στις υποθέσεις της σχολής της ρύθμισης». Για μια εξέταση του ρεύματος και παρουσίαση της μεθοδολογίας του: Robert Boyer, *Η θεωρία της Ρύθμισης*, Εξάντας, 1988. Στις θέσεις που αναπτύσσω εδώ πάνω στο ίδιο θέμα, απέφυγα τη γλώσσα της ρύθμισης λόγω —ακριβώς— των υποθέσεων που εμπεριέχει. Απέφυγα, κυρίως, τις κεντρικές έννοιες του «καθεστώτος συσσώρευσης» και «τρόπου ρύθμισης». Η μαρξική έννοια του «τρόπου παραγωγής», ως διαλεκτική «παραγωγικών δυνάμεων / παραγωγικών σχέσεων», δεν χρειάζεται μεσολαβήσεις για την εποπτεία της εμπειρικής ύλης — είναι, ως προς κάθε προδιαγραφή, επαρκής και, μάλιστα, ιδιαίτερα ευαίσθητη στις εμπειρικές διακυμάνσεις. Οι ενδιάμεσες θεωρητικές κατασκευές της «θεωρίας της ρύθμισης» έχουν, τελικά, άλλο ρόλο. Λειτουργούν ως φράγματα, που διοχετεύουν τη ροή της εμπειρίας σε κατευθύνσεις περισσότερο εμπειριστικές και λιγότερο διαλεκτικές.

Να σημειωθεί ότι η έννοια του «τρόπου παραγωγής», ως διαλεκτική ενότητα της παραγωγικής ικανότητας (παραγωγικές δυνάμεις) και των εξουσιαστικών σχέσεων πραγμάτωσης της ικανότητας αυτής (σχέσεις παραγωγής) έχει τις ακόλουθες εμπειρικές διαστάσεις: 1. την τεχνολογία ως σύστημα των μέσων παραγωγής και των αναγκαίων για την αξιοποίησή τους τεχνικών, 2. την οργάνωση της εργασίας, 3. την οικονομία ως σύστημα των σχέσεων κατοχής-νομής και ανταλλαγής, 4. το σύστημα των σχέσεων οικονομίας-πολιτείας. Οι «παραγωγικές δυνάμεις» συγκροτούνται, ως έννοια, στο εμπειρικό πεδίο των δύο πρώτων διαστάσεων, οι «παραγωγικές σχέσεις» συγκροτούνται στο πεδίο των δύο επόμενων.

ξηση του κόστους. Με τη νέα τεχνολογία η συγκέντρωση του κεφαλαίου δεν εμποδίζεται από την αποκέντρωση της εργασίας και τη διάχυση της παραγωγής, ενώ το κόστος δεν αυξάνεται. Αντίθετα, συνεκτιμώντας τους πολιτικούς παράγοντες —διάλυση της υπάρχουσας εργατικής συλλογικότητας, έλεγχος της εργατικής δύναμης— βλέπουμε ότι με την αποκέντρωση και τη διάχυση το κόστος μειώνεται. Αποτέλεσμα είναι η μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης. Από την άλλη μεριά η συρρίκνωση της ζήτησης, που συνεπάγεται η μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης, αντισταθμίζεται από τη διεύρυνση της ζήτησης, που συνεπάγεται η αύξηση της προς κατανάλωση υπεραξίας. Ο Keynes, προϊόν των φορντικών καταναλωτικών δομών, είναι, κατά μεγάλο μέρος, εκτός μάχης. Το κράτος-πρόνοια αποσυναρμολογείται και αχρηστεύεται. Ο αναδιανεμητικός ρόλος του κράτους δεν καταργείται. Αλλάζει, όμως, κατεύθυνση. Η αναδιανομή της αξίας προς όφελος της εργατικής δύναμης συρρικνώνεται στο ελάχιστο όριο της ασφάλειας, ενώ η προσοχή στρέφεται στον τρόπο της μη παραγωγικής κατανάλωσης της υπεραξίας. Η *ευελιξία* και ο *ανταγωνισμός* —ως συνθήματα— συνοψίζουν τη νέα κατάσταση. Η αναβίωση της αγοράς δεν είναι αποτέλεσμα της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού αλλά το αντίστροφο. Η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού είναι το αποτέλεσμα της αναβίωσης της αγοράς. Η επιστροφή του κεφαλαίου στις ιστορικές του αρχές είναι αντικειμενικός όρος της επιβίωσής του. Μαρτυρία υπέρ αυτού είναι η συμφωνία σοσιαλδημοκρατίας και νεοφιλελευθερισμού στην απελευθέρωση της αγοράς. Με τη συμφωνία αυτή παραχωρείται —αναγκαστικά— η πρωτοβουλία των πολιτικών κινήσεων στο νεοφιλελεύθερο πνεύμα. Αυτό δεν συνεπάγεται, βέβαια, και την παραχώρηση του κοινοβουλίου στα νεοφιλελεύθερα κόμματα.

Διαπιστώνοντας τη χρονική προτεραιότητα στην ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών, απέναντι στους υπόλοιπους όρους του τρόπου παραγωγής, *ας μην παρασυρθούμε στην πλάνη του τεχνολογικού ντετερμινισμού*. Το ότι οι νέες τεχνολογίες έχουν ήδη αναπτύξει τα ουσιώδη τους χαρακτηριστικά, ενώ, από την άλλη μεριά, οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, οι νέες δομές παραγωγής και κατανάλωσης και το νέο σύστημα πολιτειακού ελέγχου της παραγωγής εξακολουθούν, ουσιαστικά, να είναι υπό διαμόρφωση, δεν σημαίνει ότι οι κοινωνικές σχέσεις ακολουθούν νομοτελειακά την ανεξάρτητα εξελισσόμενη τεχνολογία. Ο όρος που αναπτύσσεται πρώτος δεν είναι και ο καθοριστικός. Η ανασύνταξη των παραγωγικών σχέσεων είναι ο λόγος της νέας οργάνωσης της εργασίας και των νέων τεχνολογιών. Οι νέες τεχνολογίες είναι η αναγκαία συνθήκη των νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας και των νέων παραγωγικών σχέσεων. Η τεχνολογία καθορίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις που καλείται να υπηρετήσει —είναι εγγεγραμμένη μέσα στις σχέσεις αυτές. Ενώ, βέβαια, η ανάπτυξη της τεχνολογίας προηγείται τόσο

ακριβώς, όσο χρειάζεται για να υπηρετήσει τις σχέσεις μέσα στις οποίες εγγράφεται. Έτσι η τεχνολογία είναι ο δείκτης —σύμφωνα με την έκφραση του Μαρξ— των κοινωνικών σχέσεων και όχι ο λόγος τους. Αλλά η υστέρηση στην ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων του νέου τρόπου παραγωγής δεν οφείλεται μόνο στην αναμονή της ολοκλήρωσης της τεχνολογικής τους συνθήκης. Οφείλεται και σε έναν άλλο λόγο. Ο τρόπος παραγωγής προϋποθέτει, για την ανάπτυξή του, έναν ορισμένο βαθμό ανάπτυξης του αντίστοιχου προς αυτόν τρόπου αναπαραγωγής — προϋποθέτει μια παιδεία και μια μορφή κράτους.² Η συντελούμενη αναδιάρθρωση στις περιοχές αυτές είναι ριζική. Γίνεται συνεχώς σαφέστερο ότι ζούμε το τέλος της δημόσιας αστικής παιδείας και της αστικής δημοκρατίας. Αν οι αναδιρθρώσεις αυτές δεν φτάσουν σε ένα ικανοποιητικό σημείο, ο νέος τρόπος παραγωγής δεν θα μπορέσει να ολοκληρωθεί ιστορικά.

II. ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΠΟΛΙΤΕΙΑ, ΚΡΑΤΟΣ, ΠΑΙΔΕΙΑ

Η παιδεία, ως διαλεκτική ενότητα θεωρίας και πράξης, είναι ο τρόπος κοινωνικοποίησης των ατομικών ικανοτήτων. Από τον ορισμό αυτόν απορρέει η κατ' αρχήν σχέση της παιδείας με τον τρόπο παραγωγής. Στην παραγωγή της κοινωνικής ζωής οι παραγωγικές ικανότητες τελεσφορούν μόνο εάν συμμορφώνονται στις παραγωγικές σχέσεις — εάν είναι οι απαιτούμενες, από τις σχέσεις αυτές, ικανότητες. Κατά συνέπεια η παιδεία είναι εγγεγραμμένη στις σχέσεις παραγωγής — οι σχέσεις των ανθρώπων στη διαδικασία παραγωγής της κοινωνικής τους ζωής καθορίζουν τον τρόπο κοινωνικοποίησης των ατομικών τους ικανοτήτων. Κάθε σύστημα σχέσεων παραγωγής προϋποθέτει μια παιδεία — έναν, ιδιαίτερο σ' αυτό, μορφωτικό τύπο. Αλλά δεν σταματάει

2. Ο όρος «κράτος» έχει εδώ την γκραμισιανή έννοια του «ολοκληρωμένου κράτους» («Κράτος = ιδιωτική κοινωνία + δημόσια κοινωνία»: *Selections from the Prison Notebooks*, Lawrence and Wishart, 1971, σελ. 263). Ο όρος «παιδεία» έχει την ευρύτερη έννοια της ικανότητας, μέρος της οποίας είναι η παραγωγική ικανότητα. Οι έννοιες της παιδείας και του πολιτισμού έχουν την ίδια εμπειρική έκταση. Η παιδεία εποπτεύει την έκταση αυτή από την οπτική των ικανοτήτων, ο πολιτισμός από την οπτική των προϊόντων της κρατικά ολοκληρωμένης κοινωνικής δραστηριότητας. Αν, λοιπόν, το «ολοκληρωμένο κράτος» είναι «το σύνολο των πρακτικών και θεωρητικών δραστηριοτήτων με τις οποίες η κυρίαρχη τάξη όχι μόνο δικαιώνει και διατηρεί την κυριαρχία της αλλά και επιτυγχάνει την ενεργό συγκατάθεση των κυβερνωμένων» (*ibid.*, σελ. 244), τότε ο «τρόπος αναπαραγωγής», όπως εμφανίζεται εδώ ως διαλεκτική ενότητα παιδείας και μορφής του κράτους, θα μπορούσε να αποδοθεί και ως «τρόπος ηγεμονίας» με την γκραμισιανή έννοια του όρου «ηγεμονία».

εδό η σχέση της παιδείας με τον τρόπο παραγωγής. Οι ικανότητες είναι οργανικές σε ένα σύστημα παραγωγικών δυνάμεων — μια ενότητα μέσων παραγωγής, τεχνικών εργασίας και οργάνωσης εργασίας. Ο τρόπος παραγωγής είναι η σύνθεση των παραγωγικών δυνάμεων, συνολικά, με τις *παραγωγικές σχέσεις*. Άρα ο τρόπος παραγωγής ορίζει και ένα περιεχόμενο —όχι μόνο μία κοινωνική μορφή— στις απαιτούμενες ικανότητες. Είναι φανερό ότι το σύστημα των παραγωγικών δυνάμεων επιβάλλει τους δικούς του όρους στον τρόπο κοινωνικοποίησης των απαιτούμενων ικανοτήτων. Συμπερασματικά ο μορφωτικός τύπος μιας κοινωνίας ορίζεται από το σύνολο των συνιστωσών ενός τρόπου παραγωγής και όχι μόνο από το σύστημα των παραγωγικών τους σχέσεων. Η τεχνολογία, ως ενότητα μέσων παραγωγής και τεχνικών, θα επιβάλλει τους δικούς της ιδιαίτερους όρους στην παιδεία, η οργάνωση της εργασίας επίσης. Έτσι το σύστημα των παραγωγικών σχέσεων καθορίζει την παιδεία άμεσα —καθ' εαυτό— και έμμεσα — διά του καθορισμού μίας τεχνολογίας και ενός συστήματος σχέσεων εργασίας. Και, βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι καθορισμοί στο κοινωνικό γίνεσθαι είναι διαλεκτικοί, άρα αναδραστικοί, και όχι μηχανικοί.

Η διάκριση της *παιδείας* από την *εκπαίδευση* είναι αναγκαία για την κατανόηση των σχέσεων της παιδείας με τη μορφή του κράτους, στη σύνθεση ενιαίου τρόπου αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής. Η παιδεία και όχι η εκπαίδευση μετέχει στη διαλεκτική αυτή. Η εκπαίδευση είναι ένας κρατικός θεσμός εντεταλμένος στην υπηρεσία της παιδείας. Δεν πρέπει να γίνει σύγχυση ανάμεσα στην εκπαίδευση ως κρατικό θεσμό και στην πολιτειακή ή ιδιωτική λειτουργία του θεσμού. Όπως, επίσης, δεν πρέπει να γίνει σύγχυση ανάμεσα στο είδος της υπηρετούμενης παιδείας και στο καθεστώς των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Κατά παράδοση, η υψηλότερης στάθμης *δημόσια αστική παιδεία* υπηρετήθηκε από την ιδιωτική, κυρίως, εκπαίδευση, ενώ —αντίστροφα— η *ιδιωτική αστική παιδεία* υπηρετήθηκε, κυρίως, από την πολιτειακή εκπαίδευση. Οι λόγοι βρίσκονται στην ταξικότητα της παιδείας και την ανικανότητα της ιδιωτικής κοινωνίας να καλύψει τις ανάγκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Η διάκριση της δημόσιας από την ιδιωτική παιδεία είναι, στο βάθος της, η μορφωτική προϋπόθεση της διάκρισης της δημόσιας από την ιδιωτική κοινωνία. Με αυτές τις διευκρινίσεις μπορούμε τώρα να πούμε ότι στην εσωτερική διαλεκτική του τρόπου αναπαραγωγής —στη σχέση της παιδείας με τη μορφή του κράτους— το κράτος είναι αυτό που έχει τον καθοριστικό λόγο. Η μορφή του κράτους, συντακτική της ιδιωτικής κοινωνίας, της πολιτείας και των σχέσεών τους, επιβάλλει τους δικούς της —ιδιαίτερους— όρους στην παιδεία, συμπληρωματικούς των όρων που επιβάλλει ο τρόπος παραγωγής. Οι δύο αυτές αρχές —η παραγωγή και το κράτος— στη συνάντησή τους είναι ο τόπος καταγωγής του μορφωτικού τύπου

κάθε ιστορικής κοινωνίας. Επαναλαμβάνεται, λοιπόν, σε μεγαλύτερη κλίμακα και ολοκληρωμένα η δομή που συναντήσαμε στη συνάρτηση της παιδείας με τις σχέσεις παραγωγής. Ο τρόπος παραγωγής είναι καθοριστικός στην παιδεία άμεσα — καθ' εαυτόν— και έμμεσα — μέσω της προδιαγραφής μιας ιδιαίτερης σ' αυτόν κρατικής μορφής.

Φτάνουμε έτσι στο κεντρικό θέμα των όσων αναπτύσσονται εδώ: το τέλος της αστικής δημόσιας παιδείας και της αστικής δημοκρατίας. Ο νέος τρόπος παραγωγής οδηγεί εκεί μέσα από: α) την καθολική εμπορευματοποίηση των ικανοτήτων, δηλαδή την εμπορευματοποίηση όχι μόνο των ικανοτήτων παραγωγής αλλά και των ικανοτήτων αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής, και β) την καταστροφή της πόλης, δηλαδή την αναίρεση της χωρικής ολοκλήρωσης της αστικής ζωής στην παραγωγική και αναπαραγωγική της ενότητα. Αυτά, σύμφωνα με τα προηγούμενα, δρουν στην παιδεία άμεσα — ως αρχές της παραγωγής— αλλά και έμμεσα — ως αρχές του κράτους. Στην αναδύμενη κρατική μορφή δεν έχει θέση η αστική δημοκρατία. Η άμεση πίεση, που ασκεί ο νέος τρόπος παραγωγής στην αστική δημόσια παιδεία, δεν θα ήταν ικανή να την καταστρέψει αν δεν συμπληρωνόταν με την καταλυτική εκθεμελίωση της αστικής δημοκρατίας — το θάνατο της πόλης και την εμπορευματοποίηση της πολιτείας.³ Οι δύο αρχές — της δημόσιας παιδείας και της δημοκρατίας— είναι σε όλη την ιστορία τους αλληλένδετες.

Ανάμεσα στην αστική δημοκρατία και τον κοινοβουλευτισμό υπάρχει διαφορά αρχών. Ο κοινοβουλευτισμός όχι μόνο δεν συμπαρασύρεται από την καταρρέουσα αστική δημοκρατία, αλλά αντίθετα — στις σημερινές ιστορικές συνθήκες— ενισχύεται ενώ αναιρούνται οι δημοκρατικές αρχές. Αν δημοκρατία είναι η πολιτεία της ισότητας των ατομικών βουλήσεων στη διαμόρφωση της γενικής βούλησης, ο κοινοβουλευτισμός δεν είναι η θεσμική έκφραση της αστικής δημοκρατίας. Επιβιώνει της αστικής δημοκρατίας γιατί, ως πολιτειακή αρχή, βρίσκεται σε βαθύτερη συνάρτηση με το κεφάλαιο απ'

3. Η πόλη όχι ως φυσικός χώρος αλλά κοινωνικός, ως χώρος της «δημόσιας παρουσίας» —τόπος της διάκρισης ιδιωτικού / δημόσιου— είναι το θέμα της Hannah Arendt στα κεφάλαια: «Δημόσια και Ιδιωτική Σφαίρα (Πόλις και Οίκος)» και «Πράξη (Η Ελληνική Λύση)» στο βιβλίο της *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*, εκδόσεις «Γνώση», 1986 (The University of Chicago Press, 1958). Η σχέση της πράξης με τη δημόσια κοινωνία, της εργασίας με την ιδιωτική κοινωνία και η διαφορά της πράξης από την εργασία ως τεχνική δραστηριότητα είναι, βέβαια, ένα από τα κεντρικά θέματα της «κριτικής θεωρίας». Χαρακτηριστικό είναι το δοκίμιο του Jurgen Habermas, *Theory and Practice*, Beacon Press, 1973. Η άλωση του δημόσιου χώρου από την ιδιωτική κοινωνία —η εμπορευματοποίηση της πολιτείας και ο θάνατος της πόλης— είναι, στο πνεύμα αυτό, η πτώση της πράξης — ο εκφυλισμός της σε τεχνική δραστηριότητα.

Η καταστροφή της πόλης, με αντίστοιχη έννοια, είναι κεντρικό θέμα και στους Henri Lefebvre (*The Survival of Capitalism*, Alison and Busby, 1976) και Richard Sennett (*The Fall of Public Man*, Vintage Books, 1978), χαρακτηριστικούς εκπροσώπους προσεγγίσεων κριτικών προς την «κοινωνιολογία της πόλης».

ό,τι η αστική δημοκρατία. Ο κοινοβουλευτισμός είναι γενικότερος από την αστική δημοκρατία. Η αστική δημοκρατία είναι ένα είδος κοινοβουλευτισμού, δυνατό υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Η συνάρτηση κεφαλαίου και κοινοβουλευτισμού είναι δομική και λειτουργική. Και, πρώτα, η κοινοβουλευτική δομή της πολιτείας επιτρέπει τη μέγιστη ελευθερία στο κεφάλαιο. Ο καπιταλισμός μόνο οριακά υπάρχει ως κρατικός καπιταλισμός και, αποδεδειγμένα, η υπέρβαση του μέτρου στη σχέση κράτους-αγοράς είναι ολέθρια για το κεφάλαιο. Πατρίδα και νόμος για το κεφάλαιο είναι η αγορά και ο ανταγωνισμός. Ο κοινοβουλευτισμός συντάσσει την πολιτεία σύμφωνα με το νόμο αυτών — η κοινοβουλευτική πολιτεία είναι πλουραλιστική και ανταγωνιστική. Η ισχυροποίηση της αγοράς συμβάδισε πάντα με την επίκληση — αν όχι την εδραίωση — του κοινοβουλευτισμού και αντίστροφα. Οι εξελίξεις στις ανατολικές χώρες είναι η πιο πρόσφατη μαρτυρία. Έπειτα, η λειτουργία της κοινοβουλευτικής πολιτείας προσφέρει στο κεφάλαιο τον βέλτιστο έλεγχο του κράτους. Η έμμεση —διά της κομματικής λειτουργίας— υπαγωγή των «τριών εξουσιών» στο κεφάλαιο, ολοκληρωμένη με την άμεση υπαγωγή σ' αυτό της «τέταρτης εξουσίας» (πληροφόρηση), συμπληρώνει την πλουραλιστική και ανταγωνιστική δομή της κοινοβουλευτικής πολιτείας με ένα λειτουργικό σύστημα, με το οποίο ο έλεγχος του κράτους από το κεφάλαιο είναι «φυσικός» — σύμφωνος με την αγοραία φύση του κεφαλαίου. Σε ένα τέτοιο λειτουργικό σύστημα το γενικό εκλογικό δικαίωμα, σε κανονικές συνθήκες, αποτελεί δικλίδα ασφαλείας από ακραίες ή εσφαλμένες επιλογές. Η αποκατάσταση των κανονικών συνθηκών —όταν δεν είναι λειτουργικά δυνατή— είναι χρέος των δυνάμεων καταστολής.

Ο ορισμός της δημοκρατίας —ως ισότητας των ατομικών βουλήσεων στο σχηματισμό της γενικής— έχει θεωρητική αξία, μόνο εφόσον συγκεκριμενοποιείται ιστορικά. Η δημοκρατία, ιστορικά, προϋποθέτει το κράτος, και, συνεπώς, την ταξική κοινωνία. Τα όρια της γενικότητας στο σχηματισμό της συλλογικής βούλησης είναι ταξικά. Ο ισχυρισμός του αντιθέτου, δηλαδή ότι η γενικότητα της πολιτειακής βούλησης υπερβαίνει τα ταξικά όρια, είναι ιδεολογικός — δεν έχει πραγματική βάση, είναι, κατά τη μαρξική έννοια, *ψευδής συνείδηση*. Η δημοκρατία, στον σύγχρονο κόσμο, μπορεί να είναι μόνο αστική ή, μεταβατικά προς το ιστορικό τέλος των τάξεων και του κράτους, εργατική. Η ισότητα που εγκαθιστά και εγγυάται η αστική κοινωνία είναι η *ισότητα στην αγορά ικανοτήτων*. Αυτή η ιδιαίτερη αγορά —η ιστορική αρχή του κεφαλαίου— ορίζει τη βούληση από την ικανότητα. Η ισότητα στην αγορά ικανοτήτων —αυτή ακριβώς— θεμελιώνει την ανισότητα των ατομικών βουλήσεων στο σχηματισμό της γενικής βούλησης. Γιατί, βέβαια, η αγορά είναι η χρηματικά μεσολαβημένη απαλλοτρίωση των ικανοτήτων. Η ατομική βούληση των εργατών στην παραγωγή της κοινωνικής ζωής είναι κενή ικα-

νοτήτων. Ενώ —αντίθετα— η βούληση των αστών πλήρης, όχι μόνο των δικών τους διευθυντικών ικανοτήτων αλλά και των απαλλοτριωμένων εργατικών. Στην παραγωγή της κοινωνικής ζωής, συνεπώς, η αστική ισότητα σημαίνει αποκλεισμό της ατομικής εργατικής βούλησης. Τα όρια της γενικότητας της βούλησης τίθενται από τον αποκλεισμό αυτόν. Η γενική κοινωνική βούληση ταυτίζεται με την ταξική αστική βούληση. Όλα αυτά είναι —σχεδόν— κοινός τόπος. Το κρίσιμο ερώτημα είναι αν στην αναπαραγωγή της κοινωνικής ζωής τίθενται τα ίδια όρια ή αν τα όρια αυτά καταργούνται κατά μετάβαση από την παραγωγή στην αναπαραγωγή. Αν, δηλαδή, ο αποκλεισμός της εργατικής βούλησης αίρεται με την έξοδο του ατόμου από την αστική κοινωνία και την είσοδό του στην αστική πολιτεία. Η ισότητα που εισάγει η αστική πολιτεία, μέσω του κοινοβουλευτισμού, είναι —εξ ορισμού— ισότητα βουλήσεων. Ο αφηρημένος χαρακτήρας της πολιτειακής ζωής —κατ' αντίθεση με την κοινωνική— προκύπτει απ' αυτόν ακριβώς τον ορισμό. Το άτομο εισέρχεται στο χώρο της πολιτειακής ζωής έπειτα από την αφαίρεση των παραγωγικών του ικανοτήτων, διευθυντικών ή εργατικών, που παραμένουν στον χώρο της κοινωνικής του ζωής. Εφεξής —και όσο βρίσκεται στον πολιτειακό χώρο, στιγμιαία ως εξουσιοδοτών πολίτης ή διαρκώς ως εξουσιοδοτημένος πολιτικός— θα συμβάλλει στην αναπαραγωγή της κοινωνίας υπό την αυστηρή απαγόρευση της συμβολής του στην παραγωγή της. Εμφανίζεται, λοιπόν, η πολιτειακή γενικότητα απαλλαγμένη από τον εσωτερικό φραγμό της κοινωνικής γενικότητας. Η γενική βούληση της πολιτείας εμφανίζεται ως καθολική βούληση, αλλά υπό τις αναγκαίες αφαιρέσεις. Όμως η ενότητα της κοινωνικής ζωής πρέπει να αποκατασταθεί — η ζωή είναι, στην πληρότητά της, συγκεκριμένη. Η αναπαραγωγή της ζωής δεν μπορεί να υπερβεί τις προδιαγραφές της παραγωγής της. Η αστική πολιτεία θεμελιώνεται ως εγγυήτρια της ελευθερίας της αστικής κοινωνίας. Η γενική πολιτειακή βούληση χάνει τη συνταγματική της νομιμότητα αν υπερβεί τη γενική κοινωνική βούληση και αυτή —το είδαμε— συγκροτείται, διά του αποκλεισμού, ως βούληση ταξική. Είναι, λοιπόν, ταξική η γενική πολιτειακή βούληση. Η ζώνη κατά την οποία η πολιτειακή γενικότητα υπερβαίνει την κοινωνική —η παρουσία στο κοινοβούλιο εργατών αντιπροσώπων— έχει, βέβαια, λειτουργικό ρόλο, δεν είναι φενάκη. Και ο ρόλος αυτός είναι ρυθμιστικός στην προσαρμογή της πολιτειακής στην (αστική) κοινωνική βούληση. Κάθε άλλη σκέψη για το ρόλο των αντιπροσώπων είναι ανατρεπτική των θεμελιωδών αρχών του αστικού συντάγματος. Αν, καταλήγοντας έπειτα από τόσες διευκρινίσεις, η αστική δημοκρατία έχει ένα συγκεκριμένο ιστορικό νόημα, αυτό θα πρέπει να αναζητηθεί στις προϋποθέσεις της ισότητας των αστικών ατομικών βουλήσεων στο σχηματισμό της ταξικής τους βούλησης. Και οι λόγοι της μετάβασης από την αστική δημοκρατία σε κάποιο άλλο είδος κοινοβουλευτισμού

θα πρέπει να αναζητηθούν στη μεταβολή των προϋποθέσεων αυτών.

Θα ήταν σφάλμα να ισχυριστεί κανείς —προσκολλημένος στην απλότητα των αφαιρέσεων— ότι η αστική δημοκρατία παρέμεινε μια απραγμάτωτη πολιτική φιλοσοφία. Κάνοντας τις αναγκαίες παραχωρήσεις στην πολυπλοκότητα του συγκεκριμένου, μπορούμε να πούμε ότι όχι μόνο πραγματοποιήθηκε, αλλά και ότι η ολοκλήρωση των προϋποθέσεων για το τέλος της έπρεπε να περιμένει την έλευση του τρόπου παραγωγής που τώρα συζητάμε. Ο εικοστός αιώνας, με τον δικό του τρόπο παραγωγής, άσκησε, βέβαια, μια ισχυρότατη πίεση στον κοινοβουλευτισμό. Εξετάζοντας τις πολιτικές συνέπειες του τείλορισμού, του φορντισμού και του συναρτημένου μ' αυτούς κρατικού παρεμβατισμού, κυρίως σ' ό,τι αφορά τη συγκρότηση των συνδικάτων και τον πολιτικό τους ρόλο, μπορούμε να δούμε πως η προσαρμογή της πολιτειακής στην κοινωνική βούληση κάθε άλλο παρά απρόσκοπτα ακολουθούσε την αστική κανονικότητα. Και σ' αυτό πρέπει να προστεθεί ότι με τη μονοπωλιακή τους δύναμη τα συνδικάτα αλλοίωσαν την (αστική) κοινωνική βούληση —ενέργεια που, με δεδομένη την πολιτειακή κάλυψη της συνδικαλιστικής οργάνωσης, συμπαρασύρει την αστική πολιτεία σε παραβίαση των αρχών της. Στις ταραγμένες στιγμές, και εν μέσω επαναστάσεων, καταλαβαίνει κανείς πως οι πιέσεις αυτές μπορούσαν να οδηγήσουν στην κατάρρευση του κοινοβουλευτισμού. Αλλά όλα αυτά αναφέρονται στον κοινοβουλευτισμό γενικά και όχι ειδικά στην αστική δημοκρατία. Αν, λοιπόν, οι μεταβολές στον τρόπο παραγωγής είχαν ως μόνη πολιτειακή συνέπεια την άρση των πιέσεων στον κοινοβουλευτισμό, τότε η αποκατάστασή του θα σήμαινε και αποκατάσταση της αστικής δημοκρατίας. Η ιστορία, όμως, φαίνεται να ακολουθεί άλλον δρόμο. Πράγματι ο νέος τρόπος παραγωγής, με την καταστροφή της οικείας στα συνδικάτα εργατικής συλλογικότητας και την ανασύνταξη των σχέσεων πολιτείας / αγοράς, αποκαθιστά την αστική κανονικότητα —προς το παρόν— αίροντας τις πιέσεις στον κοινοβουλευτισμό και στα δύο κρίσιμα σημεία: την ελευθερία σχηματισμού της (αστικής) κοινωνικής βούλησης, και την προσαρμογή της πολιτειακής στην κοινωνική βούληση. Αλλά το τίμημα είναι η αστική δημοκρατία. Γιατί οι προϋποθέσεις της αστικής δημοκρατίας αναιρούνται από αυτές ακριβώς τις μεταβολές στον τρόπο παραγωγής, που κάνουν δυνατή την αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού.

Η ανασύνταξη των σχέσεων πολιτείας / αγοράς, έπειτα από την αναγκαία για τον αναπτυσσόμενο τρόπο παραγωγής γενίκευση της εμπορευματοποίησης, δεν σημαίνει επιστροφή στο κλασικό μέτρο. Το μέτρο εκείνο εγκαθιστούσε η «φυσική» για τον απερχόμενο τρόπο παραγωγής διαχωριστική γραμμή εμπορευσιμων / μη εμπορευσιμων ικανοτήτων. Το σύνολο, σχεδόν, των ικανοτήτων αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής ήταν εκτός αγοράς. Η πολιτεία, ιδιαίτερα, ως συλλογική ικανότητα δεν ήταν αγοραία. Ξεκινώντας

από τη θεμελιώδη για την αναπαραγωγή μιας ταξικής κοινωνίας πολεμική ικανότητα, διασχίζοντας το σύνολο των πολιτικών ικανοτήτων (νομοθετικών, κυβερνητικών, δικαστικών) και καταλήγοντας στις διοικητικές (γραφειοκρατία), βλέπουμε μια πελώρια έκταση ικανοτήτων στην οποία το κεφάλαιο δεν είχε πρόσβαση. Όχι για λόγους αρχής —οι πολιτειακές ικανότητες είναι κατ' αρχήν αξιοποιήσιμες— αλλά γιατί δεν είχε τον τρόπο να τις αξιοποιήσει. Η οργάνωση της παραγωγής και της κατανάλωσης, η οργάνωση της εργασίας και οι συναρτημένες τεχνολογίες δεν το επέτρεπαν. Τώρα, όμως, το επιτρέπουν. Παραμένει, ακόμα, ένα ασυμπίεστο ιδεολογικό όριο, που εξασφαλίζει έναν μη εμπορεύσιμο πολιτειακό πυρήνα, αλλά η έκταση γύρω από τον πυρήνα αυτόν είναι μεγάλη. Η εμπορεύσιμη έκταση δεν καλύπτει μόνο το χώρο των πολεμικών και διοικητικών ικανοτήτων, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων μετατρέπεται σε ικανότητες παραγωγής ηλεκτρονικά ολοκληρωμένων πολεμικών και διοικητικών συστημάτων. Αλλά επεκτείνεται και στις πολιτικές ικανότητες μέσω του αγοραίου ελέγχου της πληροφορίας. Είναι γνωστό ότι στη διαδικασία των αποφάσεων, το κρισιμότερο στάδιο δεν είναι η λήψη των αποφάσεων αλλά η *διαμόρφωση* των αποφάσεων. Και εδώ τον πρώτο λόγο έχει η διαχείριση της πληροφορίας. Αυτό αναφέρεται τόσο στους πολίτες όσο και στους πολιτικούς. Για τους οποίους, ιδιαίτερα, πρέπει να σημειωθεί ότι η προσφυγή στην αγορά υπηρεσιών αποτελεί, πλέον, μέρος των επαγγελματικών τους υποχρεώσεων ως πολιτικών. Δεν μπορούν καν να εκλεγούν χωρίς τις υπηρεσίες του πολιτειακού τομέα της αγοράς. Βλέπουμε σ' αυτό μία ιδιαίτερη όψη των σχέσεων του σύγχρονου κοινοβουλευτισμού με την αγορά.

Ο εικοστός αιώνας έζησε την επέκταση του κεφαλαίου στο χώρο παραγωγής της εργατικής δύναμης. Η εμπορευματοποίηση των μέσων δημιουργίας της ικανότητας για εργασία —η εμπορευματοποίηση της εργατικής κατανάλωσης— άνοιξε στο κεφάλαιο ένα νέο πεδίο δραστηριότητας. Οι νέοι ορίζοντες πρόσφεραν τη στείρα ελπίδα ότι η αξιοποίηση του κεφαλαίου είναι συμβιβαστή με την ευημερία των εργατών — στείρα γιατί η συνεπαγόμενη μεγέθυνση της εργατικής κατανάλωσης πρόσθετε στα κλασικά αίτια των κρίσεων συσσωρευσης και ένα νέο: την αύξηση της αξίας της εργατικής δύναμης. Αλλά, κατόπιν αυτού, όσο αναγκαία για το κεφάλαιο ήταν η συρρίκνωσή του στα νεοκατακτημένα εδάφη, άλλο τόσο αναγκαία ήταν και η αναζήτηση άλλων. Ο εικοστός πρώτος αιώνας ζει τον δικό του —ριζοσπαστικό αυτήν την φορά— επεκτατισμό. Το επόμενο πεδίο αξιοποίησης του κεφαλαίου, η πολιτεία, δεν είχε τίποτα νέο να προσφέρει ως χώρος κατανάλωσης. Το σύνολο της πολιτειακής κατανάλωσης ήταν εμπορευματοποιημένο. Το νέο στο υπό κατάκτηση πεδίο —και εδώ βρίσκεται ο ριζοσπαστισμός— είναι ότι εκλαμβάνεται ως χώρος παραγωγής. Στα πολεμικά λάβαρα η κείνισανή *ευη-*

μερία αντικαθίσταται από τη νεοφιλελεύθερη ελευθερία. Και δικαίως, αρκεί να θυμόμαστε ότι «ελευθερία» στο αστικό λεξικό σημαίνει αποδέσμευση των ικανοτήτων από κάθε κοινωνικό όρο πραγματοποίησής τους, ατομική ιδιοποίησή τους ως αντικειμένων αγοραπωλησίας και ανταγωνισμό τους στην αγορά. Η επέκταση του κεφαλαίου είναι ιστορικά ταυτόσημη με την επέκταση της «ελευθερίας» αυτής. Η ιδιαιτερότητα του κεφαλαίου δεν είναι, βέβαια, το προϊόν-εμπόρευμα αλλά η ικανότητα-εμπόρευμα.

Η επέκταση, όμως, της αστικής κοινωνικής ελευθερίας στο χώρο της πολιτειακής ισότητας ανατρέπει τις μορφωτικές προϋποθέσεις της ιστορικής τους ταυτότητας. Αυτή είναι και η ουσιώδης διαφορά του νέου φιλελευθερισμού από τον κλασικό φιλελευθερισμό. Η αστική ελευθερία, τώρα, αναπτύσσεται κατ' αντίθεση προς την αστική ισότητα. Γιατί, όσο η ισότητα των αστικών πολιτειακών βουλήσεων δεν ήταν κενός φιλοσοφικός λόγος, εδραζόταν σε έναν μη αγοραίο τρόπο κοινωνικοποίησης των πολιτειακών ικανοτήτων, που επέτρεπε όχι μόνο τον ταξικό ορισμό των ικανοτήτων αλλά και την ατομική τους ολοκλήρωση — που επέτρεπε, με άλλα λόγια, τη λειτουργία του κάθε αστού ως εκπροσώπου της τάξης του. Εγγεγραμμένη στην αστική δημοκρατία ήταν η αστική δημόσια παιδεία. Ο νέος φιλελευθερισμός πληρώνει τον έρωτα της ελευθερίας με το θάνατο της ισότητας. Ο αστικός ανθρωπισμός έχει φτάσει στο τέλος της ιστορικής του διαδρομής.

III. ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

Η διάκριση ανάμεσα στον αστό-Άνθρωπο και τον εργάτη-Εργαλείο είναι διάκριση ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική παιδεία. Η δημόσια παιδεία είναι ταξικά ορισμένη και ατομικά ολοκληρώσιμη. Αυτή —ακριβώς— η σύνδεση ταξικότητας και ατομικότητας είναι που εγκαθιστά τον δημόσιο χαρακτήρα της παιδείας. Η αντίστροφη σύνδεση χαρακτηρίζει την ιδιωτική παιδεία. Γιατί, δημόσια ή ιδιωτική, η παιδεία —σε μια ταξική κοινωνία— συνδέει το άτομο με την τάξη. Από τη δημόσια παιδεία ο αστός αναδύεται ως κοινωνικά ολοκληρωμένο άτομο. Διαθέτει ένα ευρύ φάσμα αναπαλλοτριωτών ικανοτήτων συγκροτημένων σε ενιαία προσωπικότητα. Η ενότητα θεωρίας και πράξης, που συνιστά κάθε παιδεία, είναι, για τη δημόσια παιδεία, ενότητα γνώσεων και ήθους αναγκαίων για την ισότιμη συμμετοχή του ατόμου στη διεύθυνση της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής — τη διεύθυνση του κράτους ως συντεταγμένης ενότητας παραγωγής και πολιτείας και τη διεύθυνση της παιδείας. Γι' αυτό και η δημόσια παιδεία είναι γενική παιδεία. Και όταν ακό-

μα ακολουθεί τις διαιρέσεις της επιστήμης, η δημόσια παιδεία παραμένει γενική. Σε αντιδιαστολή, η ιδιωτική είναι *παιδεία επαγγελματική* και —ως επαγγελματική— είναι *ατομικά ορισμένη και ταξικά ολοκληρώσιμη*. Αποδίδει τον εργάτη στον κόσμο κοινωνικά ανολοκληρώτο. Εφοδιασμένος με ένα περιορισμένο φάσμα ατομικών ικανοτήτων, επαρκώς αντικειμενοποιημένων ώστε να είναι απαλλοτριώσιμες, ο εργάτης δεν είναι σε θέση —μ' αυτές τις ικανότητες— ούτε να συγκροτήσει μια προσωπικότητα ούτε να συμβάλει στη διεύθυνση της κοινωνικής ζωής. Μπορεί μόνο μέσα από τη σχιζοειδή υπαγωγή των ικανοτήτων του σε μια ξένη βούληση να αναπαράγει την υπαρχή του — μιά υπαρχη εξειδικευμένη από την ατομικά ορισμένη μόρφωση της. Διαχωρισμένες από τον εργάτη, οι ικανότητές του δεν έχουν τη δυνατότητα της ατομικής ολοκλήρωσης. Ολοκληρώνονται μόνο ταξικά. Έτσι, ενώ η γενική παιδεία συγκροτεί μία συνείδηση ατομικά προσανατολισμένη, η επαγγελματική παιδεία —αντίθετα— συγκροτεί μία συνείδηση προσανατολισμένη ταξικά. Και ενώ στον ατομικό προσανατολισμό της πρώτης είναι εγγεγραμμένη η ταξικότητα του ορισμού της, αντίθετα, εγγεγραμμένος στον ταξικό προσανατολισμό της δεύτερης είναι ο ατομισμός του δικού της ορισμού. Οι όροι δημόσια και ιδιωτική παιδεία, αντίστοιχα, αποδίδουν ακριβώς αυτό. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το αποτέλεσμα της επαγγελματικής (ιδιωτικής) παιδείας είναι εμπορευσιμο ενώ της γενικής (δημόσιας) δεν είναι. Δημιούργημα της ελληνικής πόλης, αναγεννημένος από την αστική πολιτεία, ο Άνθρωπος είναι παράγωγο της δημόσιας παιδείας.

Το μορφωτικό αυτό αρχέτυπο άλλαξε ουσιαστικά από τον τείλορικό-φορντικό τρόπο παραγωγής. Και, πρώτα, στο χώρο της ιδιωτικής παιδείας. Η μαρξική θεωρία για την *υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο* πραγματοποιήθηκε πλήρως, σε ιστορικής κλίμακας διαστάσεις, περισσότερο από μισόν αιώνα μετά τη διατύπωσή της. Σύμφωνα με τη θεωρία, η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο γίνεται σε δύο διακεκριμένα στάδια — το στάδιο της *τυπικής* και το στάδιο της *πραγματικής* υπαγωγής. Στο πρώτο στάδιο, το κεφάλαιο παραλαμβάνει από την προκεφαλαιοκρατική παραγωγή τα μέσα παραγωγής και την εργατική δύναμη — η υπαγωγή είναι ακόμα τυπική. Έπεται ότι το μέγεθος της υπεραξίας είναι συνάρτηση του *χρόνου* εργασίας (*απόλυτη υπεραξία*). Στο δεύτερο στάδιο, το κεφάλαιο με τη βοήθεια της τεχνολογίας διαμορφώνει τα δικά του μέσα παραγωγής και την αντίστοιχη προς αυτά εργατική δύναμη — τώρα η υπαγωγή γίνεται πραγματική. Το μέγεθος της υπεραξίας είναι, πλέον, συνάρτηση και του *τρόπου* —όχι μόνο του χρόνου— εργασίας (*σχετική υπεραξία*). Η μετάβαση από το ένα στάδιο στο άλλο μεσολαβείται από κρίσεις του τρόπου παραγωγής —αναγκαίες δεδομένης της πτωτικής τάσης του ποσοστού της υπεραξίας— και είναι μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλο. Ο λόγος είναι θεραπευτικός της κρίσης — αναίρε-

ση των αιτίων της. Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας είναι αντισταθμιστική των παραγόντων της πτωτικής τάσης. Ανασυντασόμενος ο τρόπος παραγωγής ισχυροποιείται. Η τειλορική πρόταση για την οργάνωση της εργασίας εμφανίζεται προς το τέλος της περιόδου των επαναλαμβανόμενων οικονομικών καταρρεύσεων, που σημάδεψαν το πέρασμα από τον δέκατο ένατο στον εικοστό αιώνα. Οι χώρες της κεντρικής Ευρώπης, η Αγγλία και οι Η.Π.Α., έχοντας δοκιμάσει διαδοχικά μέσα σε ένα τέταρτο του αιώνα (1882-1907), τις έσχατες οικονομικές συνέπειες της γενικής κρίσης, ήταν ήδη προετοιμασμένες.⁴ Η τομή έγινε από τον Ford. Ο πυρήνας του νέου τρόπου παραγωγής είχε σχηματιστεί. Η πρόταση του Taylor για την επιστημονική οργάνωση της εργασίας —επεκτείνοντας την εφαρμογή των αρχών της βιομηχανικής επανάστασης από τα μέσα παραγωγής στην εργατική δύναμη— περιελάμβανε τρία σημεία:⁵ 1. Αποειδίκευση της εργασίας — συγκέντρωση των γνώσεων στην τεχνική διεύθυνση της παραγωγής. 2. Διαχωρισμό της σύλληψης από την εκτέλεση της εργασίας — μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων της σύλληψης στην, κατά το πρώτο σημείο κάτοχο των γνώσεων, διεύθυνση. 3. Ακριβή σχεδιασμό της εκτέλεσης, σύμφωνα με τις προδιαγραφές της σύλληψης — αυστηρή πειθάρχηση των εργατών στο σχέδιο. Το τρίτο σημείο ολοκληρώνει τα δύο πρώτα — είναι η αναγκαία τους συνθήκη. Η πρόταση, πριν απ' όλα, απαιτεί ένα νέο εργατικό ήθος. Διαμέσου αυτού ανασυντάσσει την ιδιωτική παιδεία. Αν ο Άγγλος αστός διδάξε στον κόσμο την αυτοπειθαρχία, είναι η σειρά του Αμερικανού εργάτη να διδάξει την πειθάρχηση. Το αυστηρό προτεσταντικό ήθος θριαμβεύει στην ταπεινότερη του έκφανση. Κενή ειδικού γνωστικού περιεχομένου, η εκτελεστική εργατική παιδεία τρέφεται — αποκλειστικά— από το ήθος της. Η ποτοαπαγόρευση καλείται να τη βοηθήσει στα πρώτα, δύσκολα, βήματά της. Παράλληλα, και υπό την προϋπόθεση της εκτελεστικής της μορφής, αναπτύσσεται, στο εσωτερικό της ιδιωτικής παιδείας, η τεχνοκρατική της μορφή — η παιδεία της σύλληψης και του σχεδιασμού. Ο εργατικός κόσμος διχασμένος σε σώμα και πνεύμα ανασυντάσσεται

4. Βλ. Charles P. Kindleberger, *Manias Panics and Crashes*, Basic Books, 1978. Ενέχει, ίσως, κάποιο στοιχείο ειρωνείας η αναφορά εδώ σ' ένα δοκίμιο που εξετάζοντας δύομισι αιώνες κρίσεων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί αν κάποιος «έσχατος διεθνής δανειστής» παρενέβαινε την κατάλληλη στιγμή (προκρίνοντας, όπως φαίνεται, ως υποψήφιο για το ρόλο στο εξής τις ΗΠΑ). Η αναφορά, πάντως, είναι στις κρίσεις: 1882 (Γαλλία), 1890 (Αγγλία), 1893 (ΗΠΑ) και 1907 (Οκτ.: ΗΠΑ, Αυγ.: Γαλλία, Ιταλία). Εννοείται ότι ο χαρακτηρισμός «γενική κρίση» για την περίοδο που καλύπτει το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα και τις αρχές του εικοστού, δεν τεκμηριώνεται από τα γεγονότα αυτά τα οποία έχουν ενδεικτική, κυρίως, σημασία.

5. Σύμφωνα με την ανάλυση του Harry Braverman, «Labor and Monopoly Capital», *Monthly Review Press*, 1974, σ. 85-121. Οι αντιρρήσεις στη γενική θεώρηση του Braverman δεν θίγουν την αξία της ανάλυσής του στο συγκεκριμένο θέμα.

ως τάξη. Η συντριπτική πλειονότητα συγκροτεί, σαν κινούμενη μάζα, το σώμα της τάξης ενώ η μειονότητα, σαν κινούσα δύναμη, συγκροτεί το πνεύμα της. Εντεταλμένο στην παραγωγή της υπεραξίας το πνεύμα αυτό θα μεσολαβεί, στο εξής, ανάμεσα στο αστικό αξιοποιητικό πνεύμα και στο αξιογόνιο εργατικό σώμα. Διφυής —αξιογόνος και αξιοποιητική— η τεχνοκρατία θα μετέχει και των δύο τάξεων: της εργατικής, στην οποία βρίσκεται η οργανική της θέση, και της αστικής στην οποία είναι αποσπασμένη.

Ο ουσιαστικός αυτός μετασχηματισμός της ιδιωτικής (επαγγελματικής) παιδείας είχε επιπτώσεις στη δημόσια (γενική) παιδεία. Οι επιστημονικές διαιρέσεις της γενικής παιδείας δέχονται ισχυρή πίεση από τις αντίστοιχες διαιρέσεις της επαγγελματικής. Η πίεση αυτή γίνεται καταλυτική καθώς η ανώτατη βαθμίδα του εκπαιδευτικού συστήματος εντέλλεται να υπηρετήσει, χωρίς διακρίσεις, τόσο τη γενική όσο και την τεχνοκρατική επαγγελματική παιδεία. Ενώ στις κατώτερες βαθμίδες του, το εκπαιδευτικό σύστημα συνεχίζει να υπηρετεί τις δύο παιδείες με διακεκριμένους θεσμούς. Ωστόσο ούτε η εκπαιδευτική αυτή σύμφυση ούτε και η γενικότερη συνάρτηση της τεχνοκρατικής με τη γενική παιδεία είναι —ακόμα— ικανές να αναιρέσουν τη διαφορά ανάμεσά τους. Πλησιέστερος προς τον αστό-Άνθρωπο, ο τεχνοκράτης δεν αναγνωρίστηκε ποτέ —καθ' όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα— ως ίσος. Και δικαίως. Εργάτης, πάντα, με εμπορεύσιμες ικανότητες και μερική παιδεία, δεν είναι πλέον εργαλείο, έχει πνεύμα —συλλαμβάνει και σχεδιάζει— αλλά ένα πνεύμα ενδιάμεσο, κατ' εικόνα του αστικού, όχι όμως αστικό. Παραμένει *επαγγελματίας*. Ο αστός, ακολουθώντας τις διαιρέσεις της επιστήμης και της εργασίας, δεν είναι ποτέ *επαγγελματίας*. Είναι *λειτούργος* του κράτους και της παιδείας — επιχειρηματίας, στρατηγός, νομοθέτης, κυβερνήτης, δικαστής, ποιητής, δάσκαλος. Πράττει κατά συνείδηση ως ολοκληρωμένο άτομο, είναι πρώτος ή έσχατος μεταξύ ίσων. Και, για το λόγο αυτό, ως άτομο υπερβαίνει τις κοινωνικές διαιρέσεις. Επιχειρηματίας ή δάσκαλος, στρατηγός ή ποιητής γίνεται νομοθέτης και κυβερνήτης, εναλλάσσοντας τις ιδιότητες αυτές. Δεν είναι ποτέ —κατά κοινωνική ανάγκη— ή το ένα ή το άλλο. Αντίθετα —και κατά πολιτειακή απαίτηση— οφείλει να είναι και το ένα και το άλλο, καθώς τα πολιτειακά αξιώματα είναι αρετά και η κοινωνική ζωή ανταγωνιστική. Έχοντας, όμως, δημιουργήσει την τεχνοκρατική παιδεία και έχοντάς την καλέσει στους εκπαιδευτικούς της κόλπους, η αστική γενική παιδεία δεν θα έμενε πια ίδια — ούτε ως γνώση ούτε ως ήθος. Ιδιαίτεροί της τόποι είναι, πλέον, μόνο η *πόλη* και η *πολιτεία* — η πρώτη ως χωρική συμπύκνωση της αστικής ζωής στην πληρότητά της, ως ενότητα παραγωγής και αναπαραγωγής, η δεύτερη ως μη αγοραία συμπύκνωση του κράτους. Οι ιεροί αυτοί τόποι της αστικής δημόσιας παιδείας δεν θα προσβληθούν πριν από τη γενική κρίση, που έχει, ήδη, σημαδέψει το τέλος του εικοστού αιώνα.

Η ανασύνταξη της εργατικής τάξης δεν επέδρασε στην παιδεία μόνο με τον τρόπο που εκτέθηκε έως τώρα — μέσω της τεχνοκρατίας. Μια νέα *πολιτική εργατική παιδεία* εμφανίζεται, συμπληρωματική της τεχνοκρατικής παιδείας και ανταγωνιστική της δημόσιας αστικής παιδείας. Το εργατικό *κόμμα-τάξη* εκπνέει μαζί με την πρώτη Διεθνή, μετά την ήττα του 1871, δίνοντας τη θέση του στο *κόμμα-της-τάξης* της τρίτης Διεθνούς. Μεσολαβεί η περίοδος της δεύτερης Διεθνούς (1889-1914) που, σε γενικές γραμμές, καλύπτει τη μετάβαση από τον έναν τρόπο παραγωγής στον άλλο. Η μορφωτική ύλη του νέου κόμματος είναι η νέα επαγγελματική παιδεία. Κορυφαίοι εκπρόσωποι του Taylor καλούνται το 1918 στη Σοβιετική Ένωση για τη συστηματική εφαρμογή των νέων ιδεών. Οι τεράστιες δυνατότητες που τους δίνονται μετατρέπουν το νεαρό κράτος σε πρωτοπόρο στην επιστημονική οργάνωση της εργασίας. Ενώ ο καινοτόμος Ford κάνει ακόμα τα πρώτα του βήματα — μόλις τέσσερα χρόνια έχουν περάσει από τα εγκαίνια της ολοκληρωμένης αλυσίδας παραγωγής στο Highland Park και το διπλασιασμό του ημερομίσθιου (την περιβόητη «\$5.00 day»). Μέχρι το 1925 ο Ford έχει καταφέρει να ανεβάσει το ύψος της ημερήσιας παραγωγής στο επίπεδο της ετήσιας παραγωγής του 1908, ενώ οι επιτυχίες στη Σοβιετική Ένωση είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο θεαματικές. Η νέα επαγγελματική παιδεία είναι πλέον η αδιαφιλονίκητη εργατική παιδεία σε όλον τον κόσμο. Απ' αυτήν, λοιπόν, τη μορφωτική ύλη χτίζεται το εργατικό κόμμα νέου τύπου. Αρχή του νέου κόμματος είναι ο εσωτερικός διχασμός της εργατικής τάξης σε *κοινωνική μάζα* — σώμα της τάξης — και *πολιτική δύναμη* — πνεύμα της τάξης. Η δυαδική αυτή αρχή έχει διπλή εφαρμογή: εξωτερική, στη διάκριση της τάξης από το κόμμα, και εσωτερική, στη διάκριση της κομματικής *βάσης* από την κομματική *ηγεσία*. Μεσολαβητική ανάμεσα στο ταξικό σώμα και στο πνεύμα της κομματικής ηγεσίας, η κομματική βάση είναι διφυής: μαζική, ως σώμα του κόμματος, και πολιτική, ως πνεύμα της τάξης. Μια νέα δισυπόστατη κατηγορία σχηματίζεται στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, η *εργατική γραφειοκρατία*: μέτοχος της τάξης, στην οποία ανήκει, και του κόμματος, στο οποίο είναι εντεταλμένη. Ενώ στο εσωτερικό του κόμματος, το ισχύον ηγετικό εργατικό στρώμα φιλοδοξεί να αντικαταστήσει την αστική τάξη στη λειτουργία του κράτους και της παιδείας. Συμπληρωματική της τεχνοκρατικής, η γραφειοκρατική εργατική παιδεία, και ανταγωνιστική της δημόσιας αστικής παιδείας, η ηγετική εργατική παιδεία, συνθέτουν μια νέα πολιτική παιδεία. Για να συμπληρωθεί η εικόνα πρέπει να προστεθεί η —κατά το τεχνοκρατικό πρότυπο— ανάπτυξη της *αστικής γραφειοκρατίας* και η αναπόφευκτη συνεννόηση των δύο γραφειοκρατικών πνευμάτων: του αστικού και του εργατικού. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί η αστάθεια της νέας εργατικής πολιτικής παιδείας, στην εσωτερική της διαφοροποίηση, και η ιστορική της λύση με την επικράτηση του γρα-

φειοκρατικού πνεύματος. Είμαστε, ήδη, πολύ μακριά από το αστικό μορφωτικό αρχέτυπο.

Είναι σφάλμα ο τονισμός του εκτελεστικού (μαζικού) χαρακτήρα της γραφειοκρατίας. Η γραφειοκρατία, όπως αντίστοιχα η τεχνοκρατία, είναι —κυρίως— συλλαμβάνουσα και σχεδιάζουσα δύναμη. Ιεραρχημένη και πειθαρχημένη διαθέτει το εκτελεστικό ήθος της μάζας τόσο καλά όσο και το διευθυντικό ήθος του πνεύματος. Και, μάλιστα, στην κατανομή της εξουσίας υπερέχει της τεχνοκρατίας. Συμπληρώνοντάς τη στον κοινωνικό καταμερισμό, αναλαμβάνει την αναπαραγωγή έναντι της παραγωγής της κοινωνικής ζωής. Μοιράζεται με την αστική τάξη και την εργατική ηγεσία τη λειτουργία του κράτους και της παιδείας και έχει την ίδια οικονομική φύση μ' αυτές ως καταναλωτής και όχι παραγωγός της υπεραξίας. Επιβάλλεται, άρα, διπλά στην αξιόγόνου τεχνοκρατία ως ρυθμιστική αξιοποιητική δύναμη: για το συμφέρον των εντολέων της και για ίδιο συμφέρον. Και, τελικά, η γραφειοκρατία θα συμπέσει το βιοτικό επίπεδο της τεχνοκρατίας στα όρια της αξίας της ως εργατικής δύναμης, εμποδίζοντάς τη να απολαύσει τον καρπό του δικού της —του τεχνοκρατικού— αξιοποιητικού μόχθου. Όλα αυτά είναι κοινά στην αστική και την εργατική γραφειοκρατία. Η οργανική θέση της δεύτερης στην εργατική τάξη, δεν είναι θέση στην παραγωγή αλλά στο συνδικάτο — σε έναν από τους θεσμούς αναπαραγωγής της εργατικής τάξης. Η γραφειοκρατική παιδεία —όπως και η τεχνοκρατική— είναι επαγγελματική. Ο εξ επαγγέλματος συνδικαλιστής (το κοινωνικό θεμέλιο της εργατικής γραφειοκρατίας) είναι ονομαστικά, μόνο, στη μισθοδοσία της παραγωγικής μονάδας από την οποία προέρχεται. Δεν εργάζεται, πολιτεύεται. Και η ιδιότητά του αυτή είναι πολιτειακός θεσμός. Ο κατ' όνομα μισθός του είναι κατ' ουσίαν συνδικαλιστικός φόρος. Είναι, λοιπόν, φανερό το πώς η γραφειοκρατία εισχωρεί βαθύτερα απ' ό,τι η τεχνοκρατία στο εσωτερικό της αστικής τάξης και πώς —από την άλλη μεριά— συντίθεται ταχύτατα με την εργατική ηγεσία. Δεν θα περάσουν ούτε δέκα χρόνια από την ταξική της γέννηση, και η εργατική γραφειοκρατία θα έχει αιματηρά εκκαθαρίσει την εργατική ηγεσία από τα ξένα προς αυτήν στοιχεία. Η εργατική ηγεσία της δεκαετίας του '30 —δημιούργημα και όχι δημιουργός της γραφειοκρατίας— δεν θα είναι πλέον παρά η κορυφή της γραφειοκρατίας. Έτσι, στη νέα πολιτική παιδεία —την πολιτική παιδεία της νέας εργατικής τάξης— η εσωτερική διαφοροποίηση σε γραφειοκρατική και ηγετική παιδεία θα είναι βραχύβια. Η νέα πολιτική παιδεία θα ήταν, τελικά, γραφειοκρατική. Αυτό ήταν το τίμημα της ανεκπλήρωτης μορφωτικής επανάστασης — τό τίμημα της αδυναμίας της εργατικής τάξης να υπερβεί το σύστημα: εκτελεστική εργασία, τεχνοκρατία / γραφειοκρατία, πολιτική ηγεσία. Η σύμφυση γραφειοκρατίας / εργατικής ηγεσίας, η ολοκλήρωση της αστικής γραφειοκρατίας και η βαθύτερη ενότητα του —εν γένει— γραφειοκρατικού

πνεύματος, τελικά, η σύγχρονη γραφειοκρατία στην πληρότητά της, με την εργατική τεχνοκρατική της αρχή και τη διαταξική της ολοκλήρωση είναι το μείζον κοινωνικό προϊόν του νέου τρόπου παραγωγής. Ολοκληρωμένοι, αυτός ο τρόπος παραγωγής αναπτύσσει, στην περίοδο του μεσοπολέμου, το πλήρες φάσμα των κρατικών του δυνατοτήτων. Ρούσβελτ, Χίτλερ, Στάλιν, ήρωες σε διαφορετικές πολιτείες, με διαφορετική ιστορία και πνεύμα, θα ήταν αδύνατοι χωρίς τη σύγχρονη *τεχνογραφειοκρατία*.

Το μορφωτικό έργο της τεχνογραφειοκρατίας είναι διπλό: απανθρωπίζει και εργαλειοποιεί τον αστό, εξανθρωπίζοντας και αποεργαλειοποιώντας τον εργάτη — τη μειονότητα, που δέχεται στις τάξεις της. Εχθρική προς τη δημόσια γενική παιδεία —ιδιωτική και επαγγελματική η ίδια— η τεχνογραφειοκρατική παιδεία θα διαβρώσει την αστική και θα εξοντώσει στη γέννησή της την εργατική δημόσια παιδεία. Κληρονόμος του αστικού διαφωτισμού, ο εργατικός διαφωτισμός της πρώτης Διεθνούς θα θεθεί υπό γενικό διωγμό — σκληρότερο στα μετεξελιγμένα εργατικά κράτη γιατί εκεί ο αγώνας ήταν, ήδη, αγώνας εξουσίας. Ο *εργάτης-Άνθρωπος*, γεννημένος από τη δημόσια παιδεία —όπως οι ιστορικοί του πρόδρομοι— θα πέθαινε στο λίκνο του. Στις παραμονές του δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου ο κομμουνισμός, ως *εργατικός ανθρωπισμός*, ήταν ένας ηττημένος εσωτερικός εχθρός σε όλα τα αντιπαρτιθέμενα στρατόπεδα. Τα όρια του τεχνογραφειοκρατικού εργατικού εξανθρωπισμού ήταν εγγεγραμμένα στον ατομικό ορισμό και τον ταξικό προσανατολισμό της νέας επαγγελματικής παιδείας. Μαζική και δυναμική, πειθαρχημένη και ιεραρχημένη, η τεχνογραφειοκρατία παράγει μία παιδεία ατομική και απαλλοτριώσιμη, μερική στο γνωστικό περιεχόμενο και το ήθος της, διαχωρισμένη σε παραγωγική-τεχνοκρατική και πολιτειακή-γραφειοκρατική. Υπερκείμενη της τεχνοκρατίας, η γραφειοκρατία υπάρχει μόνο ως υποκείμενη της κρατικής ηγεσίας — του τελικού απαλλοτριωτή των ικανοτήτων σε κάθε ταξική κοινωνία. Η ιστορία δεν θα αργούσε να εμφανίσει την εγγενή ανικανότητα της γραφειοκρατίας στην ανάδειξη της κρατικής ηγεσίας και την υπεροχή του κεφαλαίου στη λειτουργία αυτή. Η ταξικότητα της σύγχρονης γραφειοκρατίας στην ιστορική της προοπτική είναι αστική. Η παλινόρθωση του κεφαλαίου στην ηγεσία του κράτους —όπου ανατράπηκε— ήταν, πλέον, αναπόφευκτη.

Εντεταλμένη στην υπηρεσία μιας απερχόμενης αδύναμης δημόσιας παιδείας και μιας δυναμικά ανερχόμενης ιδιωτικής, η *εκπαίδευση* υφίσταται έναν ουσιαστικό μετασχηματισμό. Γρώτα, γίνεται θεσμός *±*κυρίως » επαγγελματικής ειδίκευσης, καθώς ο ιδιωτικός υπερέρχει του δημόσιου χαρακτήρα της υπηρετούμενης παιδείας. Έπειτα, γίνεται θεσμός μαζικός, σύμφωνος με τον τεχνογραφειοκρατικό χαρακτήρα της νέας ιδιωτικής παιδείας. Σημειώθηκε ήδη ότι ο πολιτειακός ή ιδιωτικός έλεγχος της ιδιωτικής παιδείας είναι εξωτε-

ρικός ως προς τον μορφωτικό της χαρακτήρα. Η κρατική παρέμβαση υπέρ των πολιτειακών έναντι των ιδιωτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και η ισχυροποίηση του πολιτειακού ελέγχου της ιδιωτικής εκπαίδευσης όχι μόνο δεν ενισχύει αλλά, το αντίθετο, εξασθενίζει τον δημόσιο χαρακτήρα της παρεχόμενης παιδείας — είναι παρέμβαση υπέρ της ιδιωτικής παιδείας. Είναι λειτουργία του κράτους πρόνοιας, μέρος του ρυθμιστικού του ρόλου στην αναπαραγωγή της μαζικής εργατικής δύναμης, της τεχνοκρατίας και της γραφειοκρατίας. Η παιδεία, πτωχευμένη σε ένα σύστημα εξειδικευμένων απαλλοτριώσιμων ικανοτήτων, εκπίπτει από *δύναμη* μορφωτική του *κοινωνικά ολοκληρωμένου ανθρώπου* σε *αγαθό*, κτήμα *κοινωνικά ανολοκληρωτων ατόμων* και ανταλλάξιμο με άλλα αγοραία αγαθά. Καταστατικά στερημένα από την κοινωνία, που παραμένει εξωτερική, τα «άτομα» αυτά μάταια θα την αναζητούν στις ερωτικές, επαγγελματικές και —σπάνιες πλέον— πολιτικές τους περιπέτειες. Το πετρωμένο των υποκατάστατων είναι η αέναη αποκάλυψη και απόρριψή τους.

Η αστική δημόσια παιδεία, πολιορκημένη από την ιδιωτική, υπάρχει —ακόμα— ως προνόμιο της ηγεσίας του κράτους. Θα ζήσει υπό ιστορική προθεσμία, έως την άλωση των ιδιαίτερόν της τόπων —των πόλεων και των μη αγοραίων πολιτειών— εκεί όπου η ενότητα χώρου και η εναλλαγή των λειτουργημάτων θα επιτρέπει —όσο λίγο θα επιτρέπει ακόμα— τη σύνθεση και το αναπαλλοτριώτο των ικανοτήτων. Υπηρετούμενη από την υψηλή ιδιωτική εκπαίδευση, κλειστή στον εαυτό της, συνένοχος στο διωγμό του εργατικού διαφωτισμού, η αστική δημόσια παιδεία δεν θα αργήσει να στραφεί εναντίον και του δικού της διαφωτιστικού πνεύματος.

IV. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Ο ιστορικός χρόνος δεν είναι γραμμικός. Σχίζεται και συστρέφεται, εκθέτοντας έναν λόγο πολυσχιδή και σπειροειδή. Σε εποχές κρίσης ο χρόνος συμπυκνώνεται, οι διαδρομές συμπιπτουν και οι τρέχουσες κανονικότητες αναιρούνται. Ανακαλούνται από την ιστορική μνήμη σχέσεις προ πολλού ξεχασμένες και εισβάλλουν στην ιστορική συνείδηση σχέσεις προ πολλού εξοστρακισμένες. Η κοινωνία ανασυντάσσεται από τη συνολική ιστορική της ύλη και όχι απ' την ύλη της ημερολογιακά προηγούμενης περιόδου. Αλλά όσο η ανασύνταξη είναι έλλογη —όσο, γιατί αυτό δεν είναι αναγκαίο— οι τρέχουσες κανονικότητες αναιρούνται μόνο για να ελευθερώσουν τις συντακτικές τους αρχές. Οι αρχές, τώρα, και όχι τα παράγωγά τους δοκιμάζονται. Η

καταγραφή των νεοεμφανιζόμενων σχέσεων δεν είναι, συνεπώς, οδηγός των εξελίξεων — όσο ισχυρές εντυπώσεις και αν αφήνουν. Η δύναμη της παρουσίας τους δεν είναι κριτήριο της συμβολής τους στη λύση της κρίσης. Αντίθετα, οι πιο κραυγαλέες είναι αυτές που θα χαθούν με τη λύση — αυτές που ορίζουν την κρίση και όχι την υπέρβασή της. Ποια στοιχεία του «μεταμοντερνισμού» είναι σημαντικά της κρίσης και ποια είναι σημαντικά της υπέρβασής της; Ας μην απαντήσουμε βεβιασμένα.

Στις θέσεις που παρουσιάζονται εδώ, γίνεται — με έμφαση — λόγος για το τέλος της αστικής δημοκρατίας και της αστικής δημόσιας παιδείας γιατί αυτά δεν είναι νέα πράγματα — είναι καλά προετοιμασμένα. Η αστική λύση της σημερινής κρίσης δεν έχει να προσφέρει παρά μόνο τους καταλύτες — την αγοραία «απελευθέρωση» των αστικών πολιτειακών ικανοτήτων και την καταστροφή των «χωρικών πυκνωτών» της αστικής ζωής. Στον αναδυόμενο κόσμο της «καθολικής αγοράς» και της «οικουμενικής πόλης» η ταξικότητα της καπιταλιστικής κοινωνίας ανασυντάσσεται αναϊρώντας δύο από τις, έως τώρα, καταστατικές της αρχές: την αρχή της διάκρισης του *κοινωνικού* από το *πολιτικό* — του ιδιωτικού από το δημόσιο — και την αρχή της ενότητας χώρου — του *ενοπισμού* — των τάξεων. Και αυτή η ανασύνταξη είναι που δεν επιτρέπει πια, ούτε οριακά, τη σύνθεση και το αναπαλλοτριωτο των ικανοτήτων. Με αυτήν εκπνέει η ιστορική προθεσμία της αστικής δημόσιας παιδείας και δημοκρατίας.

Οι δύο αρχές είχαν μία ουσιαστική σχέση. Αο υπό ανασύνταξη σύστημα επικοινωνίας, ως σύστημα σχέσεων παραγωγής με την εγγεγραμμένη σ' αυτό τεχνολογία, καθιστούσε αναγκαία τη διαρκή φυσική επαφή, άρα την ταξική ενότητα χώρου της ιδιωτικής κοινωνίας. Η διάκριση της κοινωνικής (ιδιωτικής) από την πολιτειακή (δημόσια) ζωή και η — συντακτική του αστικού κράτους — καθοριστικότητα της πρώτης πάνω στη δεύτερη, όριζε τις τάξεις «καθ' εαυτές» ως συστήματα κοινωνικών σχέσεων χωρικά διακεκριμένων και ενοποιημένων. Οι πυρήνες των τάξεων ήταν *ενοπισμένοι* στην *ιδιωτική κοινωνία των πόλεων*. Η διάκριση των εργατικών συνοικιών από τις περιοχές της αστικής κατοικίας, η διάκριση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων από τα κέντρα των επιχειρήσεων, και οι άλλες πολεοδομικές διακρίσεις, είναι υλικοί όροι της ταξικότητας. Η πόλη, ως παιδαγωγός των τάξεων, ασκούσε το έργο της μέσω της πυκνής επικοινωνίας που παρήγαγε η φυσική συνάφεια. Έτσι, η διάκριση της ιδιωτικής από τη δημόσια κοινωνία δεν ήταν μόνο, όπως ήδη ελέχθη, η διάκριση της συγκεκριμένης κοινωνίας — της παράγουσας την κοινωνική ζωή — από την αφηρημένη κοινωνία — την, μέσω των νόμων, αναπαράγουσα την κοινωνική ζωή. Ήταν, ακόμα, και η διάκριση της συνεχούς, *χωρικά* συντεθειμένης, κοινωνικότητας από τη διαλείπουσα, *χρονικά* συντεθειμένη, κοινωνικότητα. Η καθοριστικότητα της ιδιωτικής πάνω στη δημό-

σια κοινωνία ήταν —τελικά— η καθοριστικότητα της συγκεκριμένης και ολοκληρωμένης στο χώρο συνεχούς ζωής πάνω στην αφηρημένη και χρονικά ορισμένη αποσπασματική νομοθέτησή της. Η «τάξη για τον εαυτό της» —η πολιτειακά ολοκληρωμένη τάξη— κατά το *χρόνο* της πολιτειακής της δραστηριότητας ανέπτυξε τη *χωρικά* ολοκληρωμένη ύλη της κοινωνικής της συνείδησης. Αυτή η ενδογένεια του χώρου στην ιδιωτική κοινωνία παρείχε στον κάθε αστό ένα προνόμιο: οι τόποι της κοινωνικής ζωής της αστικής τάξης, της πολιτειακής ζωής του κράτους και οι τόποι του πολιτισμού δεν ήταν μόνο σε κοινωνική αλλά και σε φυσική αλληλουχία. Αποτελούσαν μία βιοκοινωνική ενότητα χώρου, όπου τα συμβολικά όρια συνέπιπταν με τα φυσικά — όπου η επικοινωνία ήταν πλήρης. Η πόλη ως χωρικός πυκνωτής της αστικής ζωής ασκούσε, λοιπόν, το έργο του δημόσιου παιδαγωγού συνθέτοντας, προνομακά για την αστική τάξη ως *σύνολο*, την ιδιωτική με τη δημόσια κοινωνία. Με την ανασύνταξη αφαιρείται αυτό το προνόμιο από το σύνολο της αστικής τάξης.

Ο νέος τρόπος παραγωγής καταστρέφει τους πυκνωτές. Η ενότητα χώρου εγκαταλείπεται υπέρ της ενότητας χρόνου. Η διάκριση του ιδιωτικού από το δημόσιο δεν αναιρείται μόνο μέσω της επέκτασης της αγοραίας αρχής από την ιδιωτική στη δημόσια ζωή αλλά και —αντίστροφα— μέσω της επέκτασης της χρονικής αρχής από τη δημόσια στην ιδιωτική ζωή. Η πόλη εξαρθρώνεται καθώς αλλάζει το σύστημα επικοινωνίας που προδιαγράφει ο νέος τρόπος παραγωγής. Η φυσική συνάφεια δεν είναι πια αναγκαία για το *ταξικό σύνολο*. Η ευέλικτη οργάνωση της εργασίας και η διάχυση της παραγωγής δεν αποσυνθέτουν μόνο την εργατική αλλά και την αστική τάξη — αναιρούν τη χωρική βάση της ταξικότητας εν γένει. Ένα αυξανόμενης πολυπλοκότητας δίκτυο συμβολικής επικοινωνίας —χρονικά ολοκληρωμένης— αντικαθιστά το υπάρχον χωρικό δίκτυο. Τα στοιχεία της διαρρηγμένης πόλης ανασυντίθενται υπερβαίνοντας τα όρια όχι μόνο των παλαιών πόλεων αλλά και των κρατών. Η «οικουμενική πόλη» δεν είναι πόλη. Δεν έχει φυσικά όρια, δεν προσέρχεται σ' αυτήν ο κόσμος —αυτή τον συναντάει όπου και αν βρίσκεται—, είναι κοινωνική αλλά όχι βιοτική ενότητα. Υπολείμματα εδώ και εκεί του ιστορικού παρελθόντος, τα αρχιτεκτονικά της μέλη είναι, ήδη, νεκρά. Κενά από έργα πολιτών, εγκαταλείπονται στην περιέργεια των περιηγητών. Απ' αυτά κάποια —αλλοιωμένα— ενσωματώνονται στη νέα σύνθεση. Αλλά η λειτουργία του κράτους και του πολιτισμού είναι αδύνατη χωρίς βιοτικά θεμέλια. Η συμβολική —και μόνο— επικοινωνία είναι, ίσως, ικανή για τις ενδιάμεσες λειτουργίες αλλά όχι για τις ακραίες — την αναπαραγωγή του ατόμου, ως άτομο, και του συνόλου, ως σύνολο. Η ενότητα χώρου επιβιώνει, λοιπόν, στο σπίτι —ταραγμένη από την εισβολή της «οικουμενικής πόλης»— και ανασυντίθεται στις λεπτότατες εσωτερικές νευρώσεις του επικοινωνιακού

δικτύου, που επιφορτίζονται με τη διεύθυνση του (οικουμενικού) κράτους και πολιτισμού. Ένα ισχύον ταξικό στρώμα —στη θέση της αστικής τάξης συνολικά— έχει, τώρα, το προνόμιο της πλήρους επικοινωνίας. Κλειστό όχι μόνο απέναντι στην κοινωνία γενικά αλλά και στην τάξη του, το ηγετικό αστικό στρώμα υποκαθιστά την αστική τάξη. Η εποχή της αστικής δημοκρατίας υπάρχει, πλέον, μόνο στην ιστορική μνήμη. Στην ηγεσία ενός ιδιωτικοποιημένου κράτους και πολιτισμού —αδιαφοροποίητο από την ιεραρχία της τεχνοκραφειοκρατίας— το αστικό αυτό στρώμα δεν έχει ανάγκη της δημόσιας παιδείας. Το κεφάλαιο, ως κοινωνική αρχή, ολοκληρώνει το ιστορικό του έργο.

Το σημαντικό στην ιστορική ολοκλήρωση των αρχών δεν βρίσκεται στη συνέπεια των φαινομένων προς αυτές αλλά στον εσωτερικό τους διχασμό — την εγγενή τους ένταση και στη ρήξη, που εκλύει η ολοκλήρωσή τους. Εξ ου και η σημασία της επαγρύπνησης στις εκφάνσεις του ιστορικού χρόνου, που τονίστηκε πιο πάνω. Η κρίση εμφανίζει πλήθος εντάσεις και ρήξεις. Δεν είναι εύκολο, και πολλές φορές δεν είναι καν δυνατό, να διακρίνει κανείς αυτές που δημιουργούν το σχήμα της νέας κοινωνίας απ' αυτές που ορίζουν την κρίση —ως κρίση— και, άρα, θα εκλείψουν μαζί της. Η αναθέωση του πολιτειακού ελέγχου της αγοράς, η εισβολή της αγοράς στις πολιτειακές λειτουργίες και η προϊούσα ενοποίηση των αγορών θεμελιώνει την κρατική και πολιτισμική στην αγοραία οικουμενικότητα. Τρεις κύκλοι παγκόσμιων συρράξεων ανέδειξαν —επιτέλους— τον ηγεμόνα. Τα επαρχιακά κράτη δηλώνουν υποταγή ή ανοχή. Ένας στρατός για μία αγορά. Δεν είμαστε, όμως, μπροστά σε μία οικουμενική κοινωνία. Ο θρησκευτικός ζήλος, ο εθνικισμός, ο τοπικισμός και ο ρατσισμός είναι σε έξαρση. Η κατεστραμμένη επικοινωνία ανορθώνεται από τους αρχαιότερους ιστορικούς της τύπου. Ο αγοραίος οικουμενικός πολιτισμός δεν είναι παρά ο χιτώνας της σπαρασσόμενης ιστορικής παιδείας — ένας χιτώνας ποτισμένος με το αίμα του Νέσσου. Η θρυμματισμένη κοινωνία εναποθέτει τους απόβλητους στις εσώτερες στιβάδες της. Πλήθη εξοστρακισμένων ζουν τον *αυστηρά ατομικό* τους θάνατο στους δρόμους των —κάποτε— μητροπόλεων. Δεν είναι μία κοινωνία μέσα σε μίαν άλλη, είναι η απώλεια της κοινωνίας μέσα στην κοινωνία.

Η ολοκλήρωση της κεφαλαιοκρατικής αρχής αναπτύσσει την εσωτερική της ένταση στα όρια της ανθρώπινης οντολογίας. Η *αλλοτρίωση* —η αποξένωση του εξατομικευμένου ανθρώπου από τις κοινωνικές του ικανότητες— διεισδύει στα βαθύτερα στρώματα της ανθρώπινης επικοινωνίας. Το στίγμα της «Νέας Τάξης», όπως εμφανίζεται έως τώρα, δεν είναι η υλική ανέχεια της πλειονότητας — όσο οδυνηρή και αν είναι. Το στίγμα της είναι η μορφωτική ένδεια του συνόλου. Δεν συγκρίνεται εδώ η εξελισσόμενη μορφωτική πραγματικότητα προς κάποια εξωτερική προς αυτήν μορφωτική δεοντολο-

γία. Κάθε πραγματικότητα δημιουργεί την εσωτερική της δεοντολογία. Το ζητούμενο είναι η νέα μορφωτική τάξη, ως πραγματικότητα σύμφωνη προς τη δεοντολογία της. Το πρόβλημα είναι το εσωτερικό κενό που αφήνει, στα πρώτα βήματά της, η αγοραία ολοκλήρωση της αστικής παιδείας. Η ιδιωτική παιδεία —ως επαγγελματική— είναι παιδεία λειτουργική. Προϋποθέτει μία γενική παιδεία, που εγκαθιστά τη σχέση του ανθρώπου με την κοινότητα, μέσω της οποίας —και μόνο— είναι δυνατή η επαγγελματική παιδεία. Η ολοκλήρωση της αστικής παιδείας δεν συνεπάγεται την εξάλειψη κάθε γενικής παιδείας — δεν έχει την ιστορική δυνατότητα μιας τέτοιας συνεπαγωγής. Συνεπάγεται —μόνο— το τέλος της δημόσιας αστικής παιδείας, ως ιστορικής μορφής της γενικής παιδείας. Αν η ολοκλήρωση χαρακτηρίζεται εδώ «αγοραία» δεν είναι γιατί η αστική παιδεία καταλήγει στην ιδιωτική αλλά γιατί θεμελιώνεται, πλέον, σ' αυτήν. Η νέα γενική αστική παιδεία έχει ως αρχή την καθολική αλληλοτριώση. Ο βωμός στον άγνωστο θεό έχει, ήδη, στηθεί. Το πνεύμα του «μεταμοντερνισμού» εκτείνεται σε όλο το φάσμα του πολιτισμού από την αρχιτεκτονική ως την —αναβιωμένη— φιλοσοφία και θεολογία. Ο κύκλος που άνοιξε τον δέκατο έβδομο αιώνα κλείνει τον εικοστό. Στον νέο αστικό κόσμο, έναν κόσμο θραυσμάτων, ο άνθρωπος, ασύμβατος με την κοινωνία, χάνει τη συνολική του εικόνα.

Η ανασύνταξη των τάξεων, απαλλάσσοντας την καπιταλιστική ταξικότητα από τις ενδιάμεσες αρχές της διάκρισης του ιδιωτικού από το δημόσιο και της ενότητας χώρου, την επιστρέφει —καθαρή— στη θεμελιώδη ιστορική της αρχή. Το κεφάλαιο διασπά την κοινωνία σε μία τάξη κατόχων απαλλοτριώσιμων ικανοτήτων και σε μία τάξη απαλλοτριωτών. Οι τάξεις ολοκληρώνονται, τώρα, χωρίς τη μεσολάβηση του χώρου και καθ' υπέρβαση της κλασικής διάκρισης κοινωνίας / πολιτείας. Η νεοαποκτημένη καθαρότητα της αρχής καθόλου δεν συμβάλλει, όμως, στη συνειδητοποίηση της ταξικότητας. Το αντίθετο μάλιστα. Γιατί οι εγκαταλελειμμένες αρχές συγκροτούσαν έναν τρόπο του φαίνεσθαι, μία μέθοδο συνειδητοποίησης των τάξεων. Οι τάξεις ήταν εντοπισμένες στη φυσική και κοινωνική τοπολογία. Ως «τάξεις καθ' εαυτές» ήταν διακριτές στους χώρους της κατοικίας, της αγοράς εργασίας, της παραγωγής. Η ολοκλήρωσή τους σε «τάξεις για τον εαυτό τους» ήταν διακριτή στο χρόνο ως κομματική συγκρότηση — είσοδος στην πολιτειακή ζωή. Η ταξική συνειδητοποίηση ακολουθούσε μία διατεταγμένη, από τις ενδιάμεσες αρχές, διαλεκτική. Η εγκατάλειψή τους αφήνει ένα κενό. Η ταξική συνειδηση έχει χάσει τους παλιούς της τρόπους χωρίς να έχει ακόμα αποκτήσει νέους.

V. Η ΝΕΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΑΙΔΕΙΑ

Το ιστορικό νήμα της αστικής δημόσιας παιδείας κόπηκε. Όχι όμως και το νήμα της δημόσιας παιδείας ως ιστορικής μορφής της γενικής παιδείας. Η ήττα του πρώτου εργάτη-Ανθρώπου δεν είναι —ως προς ό,τι είναι ουσιαστικό στον ιστορικό λόγο— ήττα του εργατικού ανθρωπισμού. Ως μόνος κληρονόμος του διαφωτιστικού πνεύματος, ο εργατικός διαφωτισμός, απέχει πολύ από το να έχει εξαντλήσει την ιστορία του. Η δημόσια παιδεία είναι, τώρα, έργο αποκλειστικά δικό του. Αλλά ο ιστορικός λόγος δεν είναι φυσικός νόμος. Είναι η σύνθεση θεωρίας και πράξης της έλλογης κοινωνίας. Ο νέος εργάτης-Άνθρωπος δεν έχει δικαίωμα στην ελπίδα αν δεν τη δημιουργήσει. Η ιστορία δεν του επιφυλάσσει τίποτε. Του προσφέρει μόνο τη δυνατότητα.

Ο παλαιότερος (αστικός) διαφωτισμός διαφέρει από τον νεότερο (εργατικό) κατά τη μέθοδο. Ο νέος διαφωτισμός, πραξιακός και διαλεκτικός, ανασκευάζει —διαδεχόμενος— τον αναγωγικό και θεωρησιακό πρόδρομό του. Ο παλαιότερος διαφωτισμός αντιλαμβάνεται την κοινωνία κατά τρόπο φυσικό. Διατυπώνει την αρχή της συνέχειας ανάμεσα στη φυσική και την κοινωνική νομοτέλεια — εκφέρει, αναγωγικά, τον ιστορικό λόγο σαν φυσικό νόμο. Και συνάγει απ' τη μείζονα αυτήν αρχή την ελάχισσα αρχή της προόδου: η φυσική θεωρία —στην ολότητά της— φέρνει τον άνθρωπο προοδευτικά σε ιδανικά πλησιέστερα προς τη φυσική τάξη, ελευθερώνοντάς τον από την πρόληψη. Εγκραθιστά, έτσι, την προτεραιότητα της θεωρίας. Η πεφωτισμένη πράξη μεταρρυθμίζει την κοινωνία πραγματώνοντας τα φυσικά κοινωνικά ιδανικά. Υπάρχει μία εσωτερική διαλεκτική, που οδηγεί τον πρώιμο διαφωτισμό στον σύγχρονο εμπειρισμό και θετικισμό, αναιρώντας την πρακτική του δύναμη. Ο Wittgenstein, φτάνοντάς τη στα άκρα, κόβει κάθε σχέση ανάμεσα στον θεωρητικό λόγο και τις πρακτικές αξίες.⁶ Όταν η γενική αστική παιδεία στρέφεται εναντίον του διαφωτιστικού της παρελθόντος δεν έχει απομείνει απ' αυτό παρά μόνο η σκιά του. Ο εργατικός διαφωτισμός —συνδεόμενος με ένα από τα ισχυρότερα ιστορικά ρεύματα του ευρωπαϊκού πνεύματος— αποκαθιστά την προτεραιότητα της πράξης. Η θεωρία, ως συνειδητοποίηση της ανάγκης, είναι η κάθαρση του πρακτικού λόγου από την ιδεολογία — την ψευδή συνείδηση των αναγκών. Ο ιστορικός λόγος —η σύνθεση θεωρίας και πράξης— είναι η συμφωνία του πρακτικού λόγου με την ανάγκη, η επιστροφή του λόγου στην ανάγκη, απαλλαγμένου από τις συμπτωματικές ενέργειες

6. Βλ. Richard J. Bernstein, *The Restructuring of Social and Political Theory*, University of Pennsylvania Press, 1976 (Introduction και Part I: Empirical Theory).

της ψευδούς συνείδησης. Η κοινωνική νομοτέλεια δεν ανάγεται στη φυσική. Αλλά ούτε και το αντίστροφο. Ο φυσικός νόμος εμφανίζεται ως όριο του ιστορικού λόγου. Φυσικός νόμος είναι ο λόγος της ιστορικά οριακής ανάγκης — της ανάγκης που δεν μεταβάλλεται από την ιστορική ροή. Τη θέση της προόδου, στον θεωρητικό λόγο, παίρνει, τώρα, η *επανάσταση*. Καθώς η θεωρία δεν είναι, πλέον, η εξελικτική πορεία προς τα αμετάβλητα φυσικά ιδανικά, αλλά η αλματική πορεία προς ιδανικά μεταβαλλόμενα απ' τη ροή της ιστορίας. Η θεωρία είναι, έτσι, ο καταλύτης της εσωτερικής έντασης των ιστορικών αναγκών.

Η επιστροφή του κεφαλαίου στις ιστορικές του αρχές —χωρίς τις παρελθούσες μεσολαβήσεις— και η ταξική ανασύνταξη —γενική: αστική και εργατική— σύμφωνα με τις αρχές αυτές, είναι το σημερινό ιστορικό περιβάλλον. Βάση, άρα, κάθε πρακτικού λόγου είναι οι ιστορικά θεμελιώδεις —οι πρώτες— ανάγκες του κεφαλαίου και της εργασίας. Βάση κάθε ουσιαστικής ρήξης είναι η αντιφατικότητα των αναγκών αυτών. Φτάνουμε, έτσι, στην ανεκπλήρωτη εργατική μορφωτική επανάσταση —την υπέρβαση του σχήματος: εκτελεστική εργασία, τεχνογραφειοκρατία, ηγεσία. Ο νέος τρόπος παραγωγής δεν ανατρέπει το σχήμα, το μεταβάλλει, όμως, ολοκληρώνοντάς το. Η ευέλικτη οργάνωση της εργασίας δεν αναιρεί τις τειλορικές αρχές, απαλλάσσει, όμως, το σύστημα από την πρώιμη ακαμψία του. Η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο διανύει το στάδιο της ολοκλήρωσής της. Δεν θα πρέπει, όμως, τώρα να είμαστε σοφότεροι απέναντι στα «πεπρωμένα» των ιστορικών κύκλων; — διορατικότεροι απέναντι στην «ειρωνεία της ιστορίας»; Ας μη βγάλουμε εδώ τα συμπεράσματα μιας τέτοιας διορατικότητας. Ας αρκεστούμε στη —γενική— διαπίστωση ότι ολοκληρώνοντας την υπαγωγή της εργασίας σ' αυτό, το κεφάλαιο —ως κεφάλαιο— απεκδύεται κάθε ικανότητα. Μετατρέπεται σε *καθαρό απαλλοτριωτή* των ξένων ικανοτήτων. Και ας αρκεστούμε στην πρώτη συνεπαγωγή: για να υπάρξει το κεφάλαιο στην ολοκληρωμένη ιστορική του μορφή, είναι ανάγκη κάθε ικανότητα να είναι απαλλοτριώσιμη. Είναι ανάγκη η κοινωνία —καθολικά— να αποξενωθεί από τις ικανότητές της, να δεχτεί τη γενικευμένη ατομική ιδιοποίηση και εμπορία τους, να επιτρέψει στο κεφάλαιο την αγοραία ανασύνταξη της κοινωνικότητας από τα διασκορπισμένα θρύμματά της. Θα πρέπει η κοινωνία να αντέξει την πτώση της. Κανένας ιστορικός λόγος δεν αποκλείει την ικανοποίηση αυτής της ανάγκης. Ο ιστορικός λόγος εγκαθιστά μόνο την αντίθετη ανάγκη: της κοινωνίας να συντάξει την κοινωνικότητά της άμεσα —χωρίς την αγοραία μεσολάβηση—, την ανάγκη της εργασίας να χειραφετηθεί από το κεφάλαιο, χειραφετώντας την κοινωνία στην ολότητά της. Το κλασικό αυτό θέμα του εργατικού διαφωτισμού εμπλουτίζεται σήμερα από την ολοκλήρωση της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Η χειραφέτηση της εργασίας από

το κεφάλαιο προϋποθέτει, πλέον, τη χειραφέτηση της εργατικής τάξης από τον μορφωτικό της τύπο. Το πρόσθετο έργο του σύγχρονου εργατικού διαφωτισμού είναι η απαλλαγή του πρακτικού εργατικού λόγου από τη συμπτωματική αποδοχή μιας παιδείας ξένης προς τις ανάγκες της εργασίας — «συμπτωματική» με την έννοια της αποδοχής που απορρέει από την ψευδή συνείδηση, την ιδεολογικά αλλοιωμένη συνείδηση, των αναγκών. *Η πολιτική και η μορφωτική επανάσταση συντίθενται σε ενιαία διαδικασία.*

Κανένα άλμα δεν γίνεται στο κενό. Κάθε ουσιαστική ιστορική ένταση —κάθε ένταση που εγκυμονεί μία νέα εποχή— εμφανίζεται ως πόλωση συγγενών όρων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η χειραφετητική εργατική παιδεία δεν θα αναπτυχθεί παρακάμπτοντας την ηλεκτρονική τεχνολογία ή την ευέλικτη ειδίκευση και οργάνωση της εργασίας. Από τη διαπίστωση, όμως, αυτή ως την αποδοχή του νέου τρόπου παραγωγής ή —έστω— των παραγωγικών του δυνάμεων, υπάρχει μεγάλη απόσταση. Πρέπει, λοιπόν, κλείνοντας, να τονιστεί για άλλη μία φορά ότι κανένας όρος του κοινωνικού σχηματισμού δεν είναι ταξικά ουδέτερος. Αν η εργατική τάξη δεν αντισταθεί στην κεφαλαιοκρατική ανασύνταξη των παραγωγικών δυνάμεων —αποτελώντας, η ίδια, το ανθρώπινο σώμα των δυνάμεων αυτών— θα παραμείνει ό,τι είναι ως τάξη «καθ' εαυτήν» αλλά όχι «για τον εαυτό της»: το άγονο σώμα της κοινωνικής ανάγκης για ελευθερία.